

O‘RTA OSIYODA MADANIY YODGORLIKLAR VA YOZUVLAR

Davronov Ziyot Davronovich.*F.f.d., professor.***Salimov Baxriddin Lutfullaevich.***TDTr.U dotsenti.***Qodirov Bahrom Bahodirovich.***TDTr.U talabasi.*

Annotatsiya: O‘rta Osiyodagi qadimgi, falsafiy qarashlarni bilish, o‘rganishda yozuv va yodgorliklarning ham katta ahamiyati bor. Qadimiy yozuv yodgorliklaridagi mazmun ham qadimgi dunyodagi falsafiy jarayonlarni namoyon qilganki, ularda ham yaxshilik va yomonlik, boylik va kambag‘allik o‘rtasida kurashlar tasvirlangan. Qadimiy yozuv yodgorliklariga «Avesto», “Bundaxshin” “Denxard” va «O‘rxun-Yenisey» yozuvlari kiradi.

Kalit so‘zlar: Avesto, Bundaxshin Denxard va O‘rxun-Yenisey yozuvlari, Mog‘ilyon, Kul-Tagin.

Abstract: Inscriptions and monuments are also very important in learning and studying the ancient philosophical views of Central Asia. The content of the ancient written monuments also showed the philosophical processes of the ancient world, which also described the struggles between good and evil, wealth and poverty. Monuments of ancient writing include "Avesta", "Bundakhshin", "Denhard" and "Orhun-Yenisei".

Key words: Avesta, Bundakhshin Denhard and Orkhun-Yenisei inscriptions, Mogilyan, Kul-Tagin.

O‘rta Osiyodagi qadimgi, falsafiy qarashlarni bilish, o‘rganishda yozuv va yodgorliklarning ham katta ahamiyati bor. Qadimiy yozuv yodgorliklaridagi mazmun ham qadimgi dunyodagi falsafiy jarayonlarni namoyon qilganki, ularda ham yaxshilik va yomonlik, boylik va kambag‘allik o‘rtasida kurashlar tasvirlangan. Qadimiy yozuv yodgorliklariga «Avesto», “Bundaxshin” “Denxard” va «O‘rxun-Yenisey» yozuvlari kiradi. Yenisey bo‘ylaridagi qadimgi yozuvlarni aniqlash XVIII asrning boshlarida rus olimlari tomonidan boshlangan. Topilgan yodgorliklardagi yozuvlarni aniqlash qiyin kechgan. Faqat XIX asrning birinchi choragida Grigoriy Spasskiyning Yenisey yodgorliklari haqidagi maqolasi «Sibirskiy vestnik» (Sibir xabarlari) jurnalida e‘lon qilingandan so‘ng yodgorliklar haqidagi ma‘lumotlar olimlarga ma‘lum bo‘ladi. Ammo, yozuvni o‘rganishga o‘sha paytda katta e‘tibor berilgan bo‘lsa ham, tezlikda natija bermagan. 1889 yili rus sayyohi va yozuvchisi N.M.Yadrinsev Mo‘g‘ulistondagi Kosho-haydam vodiysida O‘rxun daryosi bo‘ylaridagi ko‘pgina yodgorliklarni topib, ulardagi Xitoy yozuviga o‘xshash matnlarni aniqlagan. Matnlarni o‘qish Daniya olimi Vilgelm Tomsenga to‘g‘ri keldi. U dastlab «tangri», «turk» degan so‘zlarni o‘qigandan so‘ng 1893 yil 25 noyabrda masala oydinlashdi. Ko‘p harflar mazmuniga kalit topildi. Bu orada rus olimi V. V. Radlov ham 15

ta harfni o‘qigan edi, u Tomsen va o‘zining kashfiyoti asosida yodgorliklardagi matnlarning tarjimasini birinchi bo‘lib amalga oshirdi.

N. M. Yadrinsev topgan yodgorliklar turk xoqoni Bilka-Qoon-Mog‘ilyon (734-da vafot etgan) va uning ukasi Kul-Tagin (732-yilda vafot etgan) qabr toshlariga o‘yib yozilgan yodgorliklar edi.

Shu vaqtdan boshlab Yenisey va O‘rxun daryolari atrofidagi yodgorliklar «O‘rxun-Yenisey yodgorliklari» deb atala boshlagan. Shu bilan birga O‘rxun yozuvi deb ham atalgan. Keyinchalik yana ko‘plab yodgorliklar topildi. 5-6 asrlarga oid 5 ta toshdagi, hamda qog‘oz, charm, yog‘och, va turli idish-tovoqlardagi yozuvlar ham qimmatli manbalar bo‘lib hisoblanadi. Bu yozuvlarda turk xoqonligining davlat tuzumi va dinlar haqidagi ma‘lumotlar berilgan. Xitoy yilnomalarida ko‘rsatilishicha, o‘sha vaqtdagi turklarni o‘lganlaridan so‘ng ko‘mish marosimi shunday ta‘riflangan: o‘lgan kishining boyliklari, jangda mingan oti bilan birga olib kuydiriladi. Xoki dafn etilib, marhum qancha dushmani o‘ldirgan bo‘lsa, shuncha tosh uning qabriga qo‘yiladi, uning surati ishlanadi va qilgan ishlari o‘yib yoziladi.

Bunday ma‘lumotlar haqiqatdan ham u davrdagi qabr toshlarining ko‘plarida uchraydi. Xususan, Mog‘ilyon va Kul-Tagin qabr toshlarida ham shuningdek fikrlar mavjuddir. Mog‘ilyon so‘nggi turk «ulug‘ xoqonlaridan bo‘lib, urushlar olib borgan, o‘z davlatining chegarasini kengaytirgan va mustahkamlagan. Unga ukasi zo‘r mardlik ko‘rsatib yordam bergan. Qo‘shni davlatlar bilan yaxshi munosabat o‘rnatgan. «Yo‘qsil xalqni boyitgan», «Oz sonli xalqni ko‘paytirgan», «Adolatli hukmron» bo‘lgan.

Hududlarda ko‘proq ma‘lum kishilarning qahramonliklari aks ettirilgan. O‘sha payt matnlaridayoq qirg‘iz, uyg‘ur, o‘g‘uz va yana boshqa xalqlarning, qabilalarning nomlari tilga olingan. Umuman, u yozuvlarning ahamiyati shundaki, endilikda ular bizga o‘sha davrning falsafiy, hayoti haqida ma‘lumotlar beradi. Urf-odatlar, e‘tiqod va boshqalar bilan tanishtiradi. Masalan, Yenisey havzasidan topilgan bir toshdagi yozuvda shunday deyilgan: «Mening davlatim va mening xonim, men sizlardan lazzat ko‘rmadim, hayhot, men quyoshni va oyni sezmaydigan bo‘lib qoldim.

Mening do‘stlarim va mening qarindoshlarim, hayhot men (sizlardan) uzoqlashib, o‘z kumush xalqimdan yiroqlashdim.

O‘z qahramonlik shijoatimdan lazzatlana olmadim. Qirq yoshimda o‘ldim, men O‘chin-Qulug-Tirig o‘g‘li, men Qulug-Tug‘an» va hokazolar.

Ushbu yozuvlardan ko‘rinib turibdiki, VII- VIII asrlarda xalq va podshohlar o‘rtasidagi munosabatlar o‘z xususiyatiga ega. Qarama-qarshiliklar, kelishmovchiliklar, turmush tarzidagi voqealar asta-sekinlik bilan rivojlana borgan. Ana shunday bir davrda O‘rta Osiyo hayotida islom dinining kirib kelishi bilan ahvol o‘zgargan. Mahalliy diniy qarashlar zarbaga uchragan. Arab bosqinchilari Islom dinini xalqqa singdirish uchun katta kuch bilan harakat qilganlar. O‘sha davrning vatanparvarlari (Rafi ibn Leyl, Xamza as Xorij, Abu Muslim, Muqanna va boshqalar) arablarga qarshi chiqib jiddiy zarba berganlar. Shunday bo‘lishidan qat‘iy nazar arab madaniyati mahalliy joylarda o‘z o‘rnini olaboshlagan. Talaygina bosqinchilik, urushlardan so‘ng IX asrning oxiriga kelib O‘rta Osiyo

mustaqillikka erishdi. Somoniylardan so‘ng Xorazmshohlar, /aznaviylar, Saljuqiylar, Qoraxoniylar davlatlari paydo bo‘ldi. Buxoro, Samarqand, Marv, Ko‘hna Urganch, Xiva kabi markazlar vujudga keldi. Bu shaharlar O‘rta Osiyoning madaniy markazlariga aylandilar. Natijada Movarounnahr hududida madaniy-ma‘naviy, ijtimoiy, siyosiy, axloqiy, diniy falsafiy ta‘limotlarini rivojlanishi uchun keng yo‘l ochildi. Ayni shu davrlarda O‘rta Osiyo dunyoning yirik madaniyati markazlaridan biriga aylandi va jahon sivilizatsiyasiga muhim hissa qo‘shdi. Xalq o‘rtasidan aql-idroki, tafakkuri bilan dunyoni lol qoldiradigan qomusiy olimlar yetishib chiqdilar. Natijada matematika, astronomiya, ximiya, minerologiya, tibbiyotchilik, san‘atshunoslik, naqqoshlik kabi sohalar tez rivojlandi. Tarixchilar, faylasuflar, g‘azal mulking sultonlari, «muallimi soniy», «shayxur rais»lar yetishib chiqdilar ki bu ajdodlarimizdan qanchalik faxrlansak kamlik qiladi. Ana shu ajdodlarimiz sharq uyg‘onish davrini boshlab berganlar. Ular yaratgan ilmiy-falsafiy ta‘limotlar umumbashariy ahamiyatga ega bo‘lgan ta‘limotga aylandilar. Ular o‘z falsafasida vatan ravnaqi, ilm-fan, madaniyat erkinlik, farovonlik g‘oyalarini aks ettiradi.

Ta‘kidlash lozimki, Turkistonda islom dini taraqqiy etmagan davrlardayoq o‘zbek xalqi ajdodlarida siyosiy ong, madaniyat, mafkura, an‘analari, adolatparvarlik, huquqiy talab, burch, kafolatlar, qadriyatlar keng rivojlangan. Bunday xulosalarni kelib chiqishiga, O‘rta Osiyoda rivojlangan oldingi dinlardan qolgan an‘ana va yodgorliklar yordam bergan. Masalan, Buddachilikning Maxayana shakli Kushonshohlarning rasmiy davlat dini, deb e‘lon qilinganidan so‘ng (aytish lozimki kushonlarning dastlabki poytaxtlaridan biri deb hozirgi Kattaqo‘rg‘on yoki Shahrisabz atroflarida desi, Xitoyda «To-si», ruhi, deb ataluvchi diniy tavof markaz bo‘lgan). Mahalliy shaharlar Balx, Marv, Termiz, Samarqand, Buxoro, Shosh, Turkiston, Sayram, Koson, O‘sh va boshqa shaharlarda ko‘plab diniy ibodatxonalar qurganlar. Buddachilikka oid kitoblar tarqatilgan. Kushonlar davlatining asoschisi Kanishka Kadfiz tomonidan Panjobning Jalandxar shahrida buddachilikning umumjahon jome‘- yig‘ilishida «Maxayana – hamma uchun birdek ulug‘ yo‘l», deb davlat dini va mafkurasi deb e‘lon qilingan. Aslida u paytlarda Turondagi Turkiy xalqlar tangriga e‘tiqod qilgan. Maxayana ta‘limotining falsafiy asosi xalqlarni birlashtirishga qaratilgan e‘tiqod-mafkura bo‘lgan.

Taniqli arxeologlardan biri B. Ya. Stavavisskiy buddachilikni uzoq sharqda, Turon, Turkistonda keng tarqalganligini, tarqalishda esa Turkistonlik avliyolar (rohiblar)ning xizmati katta bo‘lganligini qayd qiladi. Ana shu paytdagi rohiblar an‘analarga asoslanganlar. Muqaddas suralarni shaxsan ko‘chirib mahalliy tillarga tarjima qilganlar. Sharhlar yozganlar. Ana shunday rohiblar qatoriga Termizlik (oldingi nomi Tramita) Dxarmamitra, Toshkent -iloq vohasidan Bo Shlipotola, Shrimitra, Laqay turklaridan Dxarmanandin, Samarqandlik Kan Sen – Xueylar kiradilar. Ular eramizning III- V asrlarida yashab ijod etganlar. Buddaning asosiy g‘oyalari bo‘lgan - qiyinchilikdan qutulish yo‘llari o‘z istaklaridan voz kechishlari, to‘la xotirjamlikka, osoyishtalikka, mutloq ma‘sudlik holatiga erishishlarini targ‘ib qilgan. (buddada 4 ta qoida yotadi: dunyoda qiynalish, azob-uqubat mavjud, qiynalishning sabablari, qiynalishdan qutulish mumkin, qiynalishdan qutulishga olib chiquvchi yo‘l bor). Ko‘rib turibmizki, mamlakatimiz hududidagi xalqlarni

o‘zaro aloqalari tufayli ilk o‘rta asrlarda falsafiy fikrlar rivojlangan. O‘z madaniyati, falsafasini yaratgan. Xalqlarning falsafasini yaratishda qadimiy dinlar muhim ahamiyat kasb etgan. Ana shunday dinlardan biri islom dinidir.

REFERENCES:

1. Зиёд Давронов (2022). БИОЭТИКАНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ ҲАҚИДА. Academic research in educational sciences, TSDI and TMA Conference (1), 82-84.
2. Давронов, З. Д. (1990). Возможность и действительность. Фан.
3. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов. (2022) САНОАТ, ФАН-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ТАБИАТ, ЖАМИЯТ ВА ИНСОНИЯТ ҲАЁТИ БИЛАН ДИАЛЕКТИК АЛОҚАДОРЛИГИ. Academic Research in Educational Sciences. Volume 3, Issue 11, 351-358.
4. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов. (2022) ЖАМИЯТНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАКОМИЛЛАШУВИДА БОШҚАРУВ ВА ТАРБИЯ САНЪАТИНИНГ ЎРНИ. Academic Research in Educational Sciences. Volume 3, Issue 11, 359-365.
5. Salimov Baxriddin Lutfullaevich. Ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши ва барқарорлигини белгиловчи муҳим тамойиллар. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 3(3), March, 2023.
6. Salimov Baxriddin Lutfullaevich. Бирдамлик ва ҳамжихатлик – ижтимоий муносабатларнинг келажагидир. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 3(3), March, 2023.